

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Történettudományi Doktori Iskola
Történelem Segédtudományai alprogram

A szlavón hercegek és bánok 14. századi oklevéladó
tevékenysége
(1323-1381)
(tézisek)

Halász Éva

Budapest

2008

A dolgozat a XIV. századi szlavón hercegek és bánok oklevéladó tevékenységét vizsgálja. Első részében a diplomatikai megfigyelések, a másodikban pedig az általuk kiadott oklevelek regesztái kaptak helyet. Ahogyan az alcím is mutatja, munkámat időben 1323-1381 közé korlátoztam. Ennek oka az volt, hogy 1323-ban kezdődött el Szlavóniában az ország más részeihez hasonlóan a „károlyi-restauráció”, amelynek e területet tekintve első lépése az volt, hogy I. Károly (1301-1342) leváltotta az addig hivatalban lévő bán, Babonić Jánost, akinek a családja szintén tartományúri hatalom kiépítésére törekedett és helyére kinevezte a hozzá feltétlenül hű Felsőlendvai Miklóst. A záró dátumot, vagyis 1381-es az indokolja, hogy Cudar Péter második bánága után I. Lajos (1342-1382) először nevezett ki két embert a tartomány élére: Bánfi Istvánt és Jánost. Az ő *banatusuk* átvezet minket a következő, nyugtalanságokkal teli korszakba.

1. A szlavón bánok és hercegek okleveleinek külső jellemzői

A szlavón hercegi és báni okleveleket a korszakban pergamenre és az 1330-as évektől kezdődően papírra írták. Írásuk a privilégiumokban rendezett, a margókat és a sorokat előre megvonalazták, az esetleg rontott részeket szaggatott/pontozott vonallal aláhúzva jelezték. A nem örök érvényre szánt dokumentumokban kevésbé törekedtek a rendezett, könnyen olvasható és kevés rövidítést tartalmazó írásra, ezeket ugyanis általában csak a *notarius* írását már ismerő személy(ek)nek kellett elolvasni. A peres ügyekben keletkezett, nem örök érvényre szánt oklevelek olvasói pedig általában maguk is tisztában voltak a perfolyamatok egyes lépéseivel, ezért számukra nem okozott nagy gondot az erősen rövidített formulás részek

feloldása. Az oklevelek mindegyike fektetett téglalap alakú (*carta non transversa*). Álló alakú vagy könyv formátumú kiadványt a század hercegi és báni oklevelei között nem találunk. Nagyon kevés oklevelet díszítettek iniciáléval, azokat is főleg a század első felében.

A pecsét az oklevél hitelesítésének fő eszköze. A szlavón hercegek és bánok a XIV. században a pecsét oklevélre erősítésének mind a három módjával éltek, azaz függő- és rányomott pecsétet, valamint rányomott zárópecsétet is használtak. Minden hercegtől, illetve bántól rendelkezésünkre áll egy vagy több *sigillum*ának legalább a töredéke. Ezek alapján megállapítható, hogy a korszak elején még egyetlen pecséttel éltek a bánok, majd az 1350-es években elkezdtek két: egy nagyobb (autentikus) és egy kisebb (nem autentikus) *sigillum*ot használni. A kettős pecséthasználat végleges letisztulása 1366 után, Szécsi Miklós második szlavón bánágának ideje alatt következett be. Ez után a nagyobb, autentikus pecsétet az örök érvényre szánt dokumentumokra, a másikat pedig az egyéb oklevelekre alkalmazták.

Az oklevelek külső jellemzői között kell megemlékeznünk a rajtuk olvasható különféle feljegyzésekről. Az egykorúak között megkülönböztetünk külzetet, *solvit* jelet, *relatiós* és *commissiós* jegyzetet. A külzet lehet tartalmi kivonat, vagy címzés, vagy a kettő együtt. *Solvit* jel először az 1370-es években jelenik meg a báni okleveleken, a következő korszakban fog inkább elterjedni. *Relatiós* és *commissiós* jegyzet csak István herceg és Margit hercegnő oklevelein találkozunk, de esetükben valószínűleg a királyi kancellária munkáját is megtapasztaló *prothonotariusaik* kezdeményezték ezt, utánuk ugyanis nem találkozunk ilyenekkel.

Összességében a zágrábi hercegi/báni kancellárián kiállított oklevelek kis részén találkozunk valamilyen egykorú feljegyzéssel. Ennek oka valószínűleg az írószerv kisebb létszámában és ügyszámában kereshető. A

későbbi feljegyzések között megkülönböztetünk tartalmi kivonatot, illetve az őrzés során keletkezett levéltári jelzeteket, amelyekből levéltártörténeti ismeretekhez is juthatunk.

2. A szlavón hercegek és bánok okleveleinek belső jellemzői

Invocatio verbalist egyáltalán nem találunk a 14. századi hercegi/báni oklevelekben, *invocatio symbolicát* ritka esetben, amikor az oklevelet kezdő *Nos* szó N betűjét az iniciáléban kiemelték és bal oldali szárát a díszítéssel kereszt alakúra formálták.

A szlavón hercegek és bánok *intitulatiójukban* a *dux/banus Slavonie* fordulatot használták minden esetben. Az első két bán, Felsőlendvai Miklós és Ákos Mikcs hosszabb-rövidebb ideig több megye ispáni tisztét is betöltötte, okleveleik többségében ugyanakkor csak szlavón bánnak címezték magukat. A szlavón bánok címhasználatában az első változás Horvátország 1345-ben történt pacifikálása után következett be, amikor I. Lajos a területet az addigi szlavón bán alá rendelte. A területi gyarapodással párhuzamosan Hahót Miklós címe „szlavón-horvát bán” lett. Ugyanezt a címet használta hivatali utóda, Szécsi Miklós is. 1350-ben a második nápolyi hadjáratra induló Lajos a hadműveleti területhez legközelebb eső magyar kézben lévő tartomány élére egyetlen életben lévő öccsét, István herceget nevezte ki. A fiatal *dux* nem Zágrábban, hanem Budán töltötte idejét, és édesanyjával, Łokietek Erzsébet királynéval együtt részt vett az ország irányításában. Helyette a Drávántúl az ügyeket a királyi család feltétlen bizalmát bíró volt országbírói ítélőmester, Ugali Pál vitte. Ránk maradt okleveleiben a „*per inclitum principem dominum Stephanum Dei gratia tocius Scalvonie, Croatiae*

*et Dalmatie ducem, in dictis regnis Sclavonie et Croatie banus constitutus*¹ címet használta. A herceg 1350 végén két évre átkerült Erdélybe, Ugali is távozott a tartományból és a báni széket a volt erdélyi vajda, Lackfi István töltötte be. A szlavón dukátust Lajos 1353-ban ismét felújította, öccsének ekkor Hahót Miklós volt segítségére, aki a herceg 1354-ben bekövetkezett halála után özvegyének, Margitnak is segített a kormányzásban. Mind István, mind pedig Margit hármass hercegi címmel éltek, szlavón-horvát-dalmát herceg(nő)nek címezték magukat minden kiadványukban. A bánok realitást tükröző kettős (szlavón-horvát) címe mellett ez Magyarország területi igényét is kifejezte a dalmát tengerpartra. Margit hercegnő 1356-ban távozott Magyarországról, ekkor a király a dukátust átmenetileg felszámolta. Lajos az 1356-os év nyarát Zágrábban töltötte, eldöntetlenül hagyva a kérdést, hogy a szerbek vagy Velence ellen kíván hadat indítani. Végül a Velence kezében lévő dalmáciai területeket szerezte meg a magyar király. A hadi helyzet végleges lecsillapodásáig és István árvájának, Jánosnak 1360-ban bekövetkezett haláláig a terület élén álló Paksi Leusták csak a *vicarius generalis* címmel élt, amit 1360-ban bánival cserélt fel. A bánóság élén az akkori zágrábi püspök, Kanizsai István követte, aki világi hivatalában szintén a *vicarius generalis* címet használta. Szécsi Miklós második és harmadik és Cudar Péter két bánága idején semmilyen változás nem következett be a bánok címében. A szlavón dukátust Lajos még egyszer felélesztette (1371-72-ben), amikor élére Nápolyból származó rokonát Durazzói Károlyt helyezte. A hercegnek De Surdis János váci püspök volt segítségére, aki Paksihoz és Kanizsaihoz hasonlóan a *vicarius generalis* címet használta.

Az *inscriptio* az(oka)t a személy(eke)t vagy testületet nevezte meg, aki(k)nek az oklevél szól. A herceg(nő)i oklevelekben minden esetben az *intitulatio* után következik. Ha a bán a királynak vagy egyházi intézménynek

¹ (1350. április 9. Smič. XI. 450. sz.)

ír, akkor az első helyre kerül. Az „*omnibus Christi fidelibus*” formula és különféle változatai csak a század első felében jellemzőek.

Az vizsgált okleveles anyagban összesen 15 fajta *salutatiót* tudunk megkülönböztetni. Jellemző, hogy a század első felében és a hercegi oklevelekben fordul elő többségük, a század második felében kelt báni oklevelekben csak a „*salutem et amicitiam paratam*” formulával és változataival találkozhatunk.

Arengával, vagyis az oklevél tartalmához illő általános igazságokat megfogalmazó oklevélrészsel csak az első két bán, illetve István herceg és Margit hercegnő kiadványaiban találkozhatunk.

Vizsgált korszakunk legnépszerűbb *promulgatioja* a „*memorie commendantes tenore presencium, quibus expedit universis*” formula lesz. A század első felében és a herceg(nő) által kiadott privilégiumokban a „*ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire*” fordulatot találjuk.

A *narratio* és a *dispositio* esetről esetre változik, mindig a kívánt oklevélhez igazodik. Olyan, szinte már novellába hajló *narratiót*, mely a birtok vagy egyéb adományt nyerő tetteit és szolgálatait meséli el, a korszak báni kancelláriáján nem alkottak. A rendelkező rész a káptalanoknak adott parancslevelek esetében az állandósulás felé mutat.

A *corroboratio* a „*in cuius rei memoriam/testimonium firmitatemque perpetuam presentes concessimus litteras nostras (privilegiales) (pendentis et autentici) sigilli nostri munimine roboratas/consignatas*” formulában állandósul, melyet néhány esetben az oklevelet nyerő fél nevével, illetve a *rei* szó helyett az ügy konkrét megnevezésével bővítettek ki.

A *datatiót* a báni oklevelek esetében minden esetben a keresztény naptár szerint írják, általában a kelthelyet is belefoglalják. A privilégiális hercegi oklevelekben a királyiakhoz hasonlóan a római naptárt használják és

a kelthely elmarad. Csak István herceg okleveleiben találkozhatunk az *annus ducalis* kitételével.

3. A szlavón hercegek és bánok kancelláriája a XIV. században

A szlavón hercegek és bánok kancelláriáját az ítélmester (*prothonotarius*) vezette. Jogban való jártasságuk miatt részt vettek a *generalis congregatió*kon és a báni törvényszékeken is, jelentősebb perekben *homo banusként* szerepeltek. A korszak más nagybíráihoz hasonlóan a báni nagyobb (autentikus) pecsét is az őrizetükre volt bízva, bár jelenlegi ismereteink szerint, amikor a bán bizonyosan nem tartózkodott Zágrábban, nem állítottak ki olyan oklevelet, amit a közhitelű báni *sigillum*mal kellett volna megpecsételni. Az ítélmesterek sorozatát Ákos Mikcs idejétől kezdve ismerjük, azonban meglehetősen nagy hiányokkal. Ennek oka pedig az, hogy a báni oklevelekben nem találjuk meg a „*datum per manus*” formulát, amely az oklevél kiállításáért felelős személy, vagyis a bánóság esetében az ítélmester nevét rögzítette. István herceg és Margit hercegnő okleveleiben azonban szerepelt. Tárgyalt korszakunk első szlavón báni *prothonotarius*a Miklós fia: András mester volt, aki Kőrös megyéből származott. István herceg mellett a szintén Kőrös megyei Megyericsei Mihály fia: Györgyöt találjuk ugyanebben a tisztségben, aki változó hercegségein keresztül követte urát. Margit hercegnő alatt Brünni Péter tevékenykedett. Hahót Miklós második bánósága alatt kancelláriáját Kozma mester vezette, akiről adatok hiányában csak feltételezhetjük, hogy már ura első *banatusa* idején is a zágrábi kancellária élén állt. Jakab mester Paksi Leusták mellett töltötte be az ítélmesteri pozíciót, valószínűleg hivatalban maradt ura távozása után is és Kanizsai István püspök-helytartó kancelláriájának vezetését is ellátta. Szécsi

Miklós második bánágába már bizonyosan magával hozta a Somogy megyéből származó Sörnyei Miklós fia: Mihály mestert, aki Megyericsei Györgyhöz hasonlóan követte urát annak változó méltóságaiban. Cudar Péter második bánága alatt találkozunk György mesterrel, tárgyalt korszakunk utolsó báni *prothonotarius*ával.

A hercegi és báni kancellária egy része valószínűleg elkísérte urát annak „hivatalos utazásaira”. A legtöbb esetben ugyanis nem találunk semmilyen különbséget a herceg/bán Zágrábban, más Szlavóniában fekvő helységben, vagy hadjáratain kiállított oklevelei között. Egyetlen olyan dokumentumról van tudomásunk, amely formulái tekintetében csekély mértékben eltér a megszokottaktól, ez Hahót Miklós 1345. június 23-án, a Horvátországbeli Kninben kiállított oklevele.

A hercegi/báni kancellárián bizonyosan vezettek registumkönyvet is, amelyben a kiállított oklevelek tartalmát rögzítették. A korszak más kancelláriáihoz hasonlóan használtak formula-gyűjteményt is, hogy az írnokok dolgát megkönnyítsék.

4. A hercegi és báni oklevelek tartalmi csoportosítása

A XIV. századi szlavón hercegi és báni kancellária kiadványai között találunk privilégiumokat, melyeket minden esetben függőpecséttel láttak el és pergamenre írtak. A század első felében még találunk közöttük olyanokat, melyek ünnepélyesebb, hosszabb formulákkal lettek kiállítva és a királyi privilégiális oklevelek minden jellemvonását (a római naptár szerinti *datatio* kivételével) megtaláljuk bennük. A privilégiumon belül külön csoportot alkotnak az ún. „egyszerű privilégiumok”, melyek a „teljes” privilégiumokhoz hasonlóak, csak egyszerűbb formák között vannak kiállítva. Ezek lesznek jellemzőek a század második felében. Ismét külön

csoportot alkotnak a megerősítő oklevelek, melyekben a herceg(nő)/bán egy másik diplomát ír át és erősít meg. Ezek formulás részei az egységesülés felé fognak haladni a század végére.

A pápens oklevelek nyílt formában, hátlapjára nyomott pecséttel készült. Ebben a csoportban találjuk meg a legnagyobb tartalmi változatosságot, hiszen majd minden témában találkozhatunk ilyen formák között kiállított oklevelekkel. Speciális alcsoportját jelentik a „*damus pro memoria*” jellegű oklevelek, melyek a század második felére a perhalasztások „rendes” oklevél-típusát fogják jelenteni.

A mandátumok vagy parancslevelek szólhatnak egyházi vagy világi személyeknek. A hercegek esetében mindig a herceg neve áll elől, ha a bánok egyházi testületnek írnak, akkor a címzett kerül az első helyre. A káptalanokhoz, konventekhez intézett parancslevelek *disposiciói* erősen formulássá válnak a korszakban, gyakorlatilag csak a nevek fognak bennük változni.

5. A XIV. századi hercegi és báni oklevéladás korszakai

A 1323-1381 közötti időszakot három kisebb szakaszra oszthatjuk.

Az első 1323-tól 1343-ig tartott, vagyis az első két bán idejét fogta át. Ebből az időből viszonylag csekély számú oklevél maradt ránk. Az utolsó teljes privilégium kiállítása is erre az időre esik. Az egyes oklevéltípusok formulái még nem különültek el teljesen. Jellemzőek a hosszabb, díszesebb formulák. A bánok még egy pecséttel élnek. Megjelenik a kancellárián a papír.

A következő korszakot 1343-1366 között számolhatjuk. Az előző korszakkal összehasonlítva duplájára nő a ránk maradt oklevelek száma. Megjelennek a *damus pro memoriák*, eltűnnek a báni diplomákból a

hosszabb formulák, a *memorie commendantes* stb. alakban állandósul a *promulgatio*. Megjelenik, de stabillá nem válik a bánok kettős pecséthasználata. A herceg(nő) oklevelek nagymértékben hasonlítanak a királyiakhoz.

A harmadik korszak 1366-tól 1381-ig tartott. Ekkor az oklevelek száma megegyezik az előző korszakéval. Stabillá válnak az oklevelek formulái és a bánok kettős pecséthasználatának szabályai. Durazzói Károly oklevéladása a bánihoz közelít inkább.

6. A regesztákról

A regesztagyűjteménybe minden olyan oklevelet felvettem – összesen darabot - , amelyet 1323 és 1381 között a szlavón hercegek és bánok állítottak ki, függetlenül attól, hogy ezek teljes szövegükben, tartalmi átiratban vagy említésben maradtak-e ránk. Az említésben szereplő oklevelek külön tételként való szerepeltetésével kapcsolatban sem a Magyar Országos Levéltár középkori okleveleit tartalmazó CD-romján, sem az Anjou-kori oklevéltár megjelent kötetiben nem találkozunk egységes elvekkel. Magam úgy gondoltam, hogy néhány esetben a csak említésből ismerhető diplomák fontos köztörténeti adatokat (pl. generalis congregatiók, hadoszlások időpontját) tartalmaznak, amelyeket minden esetben érdemes közölni. Az egységes kezelés alapján viszont a többit is szerepeltetni kell.

A Anjou-kori oklevéltár már megjelent kötetiben szereplő oklevelek esetében csak a dátumot és a rájuk vonatkozó adatokat vettem fel, magának a regesztának a szövegét nem. Azon oklevelek, amelyek esetleg nem kaptak helyet a kötetekben, természetesen regesztával szerepelnek. A regeszták nyelve magyar. A vulgáris szavakat betűhíven közlöm. A dátumokat eredeti

alakjukban és feloldva is megadtam, a nyolcad- és tizenötöd napokat minden esetben mechanikusan oldottam fel.

A 14. századi szlavón hercegek és bánok névsora

Hercegek

Anjou István (először)

1350. február 20. (Smič. XI. 441. sz.) - 1350. október 22. (MOL DF 249 099)

Anjou István (másodszor)

1353. március 10. (Smič. XII. 107. sz.) - 1354. július 13. (MOL DL 94 424)

Bajor Margit

1354. december 6. (Smič. XII. 198. sz.) - 1356. január 14. (Smič. XII. 241. sz.)

Durazzói Károly

1371. április 16. (Smič. XIV. 238.) - 1372. június 16. (Smič. XIV. 314. sz.)

Bánok

Felsőlendvai Miklós

1323. február 4. (Smič. IX. 94. sz.) – 1325. április 14. (HO. 3. 76.)

Ákos Mikcs

1325. május 27. (Zala I. 184) – 1343. április 26. (Smič. XI. 44. sz.)

Hahót Miklós (először)

1343. május 18. (Smič. XI. 47. sz.) - 1346. július 6. (Smič. XI. 231. sz.)

Szécsi Miklós (először)

1346. július 31. (Smič. XI. 237. sz.) - 1349. június 5. (Smič. XI. 407. sz.)

Ugali Pál (kinevezett bán)

1349. július 6. (F CD IX/6. 43. sz.) - 1350. július 6. (Sjme Ljubić, Listine 3./278. sz.)

Lackfi István

1351. január 9. (MOL DL 4 168) – 1353. január 13. (Smič. XII. 103. sz.)

Hahót Miklós (másodszor)

1353. április 29. (A.O. 6/60.) - 1356. február 22. (MOL DL 58 021)

Üresedés

1356. február 27. (MOL DL 24 438) – 1356. március 21. (A.V. 439. sz.)

Paksi Leusták (vicarius, majd 1360-tól bán)

1356. április 6. (F CD IX/7. 141) - 1362. október 27. (Smič. XIII. 188. sz.)

Kanizsai István (vicarius)

1362. október 31. (MOL DF 212 780) - 1366. július 19. (Smič. XIII. 395. sz.)

Szécsi Miklós (másodsor)

1366. augusztus 1. (Smič. XIII. 399. sz.) - 1368. május 27. (Smič. XIV. 86. sz.)

Cudar Péter (először)

1368. augusztus 2. (MOL DL 73 604) - 1371. január 21. (Smič. XIV. 304. sz.)

De Surdis János (helytartó)

1371. július 6. (Smič. XIV. 269. sz.) - 1372. június 11. (Smič. XIV. 311. sz.)

Szécsi Miklós (harmadszor)

1372. november 17. (MOL DL 94 435) - 1373. február 8. (MOL DL 322)

Cudar Péter (másodsor)

1373. március 8. (MOL DL 61 223) - 1381. május 20. (Smič. XVI. 159. sz.)

Publikációs lista:

I. Ismertetések:

- Piti Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301-1387. (1340). Budapest-Szeged, 2001. (Ismertetés.) In: Turul 2002. (75. évf.) 1-2. sz. 57-58. p.
- „Európa térképei 1520-2004”/Az Országos Széchényi Könyvtár térképtörténeti kiállítása./ In.: Múzeumi Hírlevél, 2004. december, 367.p.
- Studia professoris – professor studiorum – Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára – Ismertetés – In.: Turul 2005. (79. évf.) 3-4. sz. 132-134. p.
- Engel Pál, C. Tóth Norbert: Királyok és királynék itineráriumai (1382-1438) = Itineraria regum et reginarum (1382-1438). Budapest, 2005. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 1.) [In.](#): Turul, 2006. (79. évf.) 1-2. sz. 61. p.

II. Előadások:

- Anjou István herceg második szlavóniai hercegsége – XXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia, 2003. április 22-23.
- Anjou István herceg (1332-1354) – előadás a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 2003. április 29-én tartott felolvasóülésén.
- Elmélet és valóság – Állományvédelmi tapasztalatok ösztöndíjas kutatások során – Magyar Levéltáros Egyesület 2005. évi vándorgyűlése – Eger – 2005. augusztus 22-24.

III. Tanulmányok:

- Anjou István hercegsége (1332-1354), In: Fons, 2005. (12. évf.) 1. sz. 29-69. p.
- Bajor Margit hercegnő (125-1374) magyarországi tevékenysége In: Turul, 2005. (79. évf.) 3-4. sz. 109-116. p.
- Elmélet és valóság – Állományvédelmi tapasztalatok ösztöndíjas kutatások során. In.: Magyar Levéltárosok Egyesülete 2005. évi vándorgyűlése. Budapest, 2006. 15-23. p.
- Bajor Margit oklevéladási tevékenysége és okmánytára. In.: FONS XIV. (2007) 1. sz. 97-118. p.
- Magyar vonatkozású 13-14. századi világi pecsétek a zágrábi levéltárakban. In.: [Turul](#), 2007. (80. évf.) 3. sz. 69-83. p.